

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.238>
УДК 930.1+930.85(М.Ферро)

Олександр УДОД

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України,
завідувач відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
oudod@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

МАРК ФЕРРО: ІСТОРІЯ ЯК СПОСІБ ЖИТТЯ (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Мета полягає у створенні історіографічного портрета Марка Ферро як одного з найпомітніших представників французької історичної школи «Анналів», актуалізації методологічних принципів вивчення історії, що були впровадженні свого часу французьким істориком, визначенні його внеску в розвиток світової історичної думки та значення для розвитку сучасної української історіографії. **Методологічні підходи** базуються на засадах та принципах історичної біографістики, інтелектуальної історії, антропології й історичної психології. Використані методи та прийоми історіографічного аналізу. **Наукова новизна** полягає у систематизації наукових поглядів та ідейно-світоглядних уявлень М. Ферро, висвітленні нових концептуальних підходів у дослідженні історії, які розвиваються у світовій науці й ще не отримали належної оцінки у вітчизняній історіографії. **Висновки.** Акцентується на постаті М. Ферро як одного із лідерів третього покоління школи «Анналів», основоположника сучасної «культурної історії», дослідника історії уявлень як основи безпосередньої людської діяльності.

Ключові слова: Марк Ферро, школа «Анналів», історична дидактика, історія ментальностей, «культурна історія», історія уявлень, контрїсторія, соціальна історія, історія кіно.

Цитування: Удод О. Марк Ферро: історія як спосіб життя (до 100-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 238—253. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.238>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Марк Роже Ферро (фр. Marc Roger Ferro; 24 грудня 1924 — 21 квітня 2021) — відомий французький історик і педагог, спеціаліст з історії Європи початку ХХ ст., історії Росії та СРСР, фахівець з історичної дидактики й популярної історії, а також з історії кінематографії. Він є одним із лідерів третього покоління французької історичної школи «Анналів». Наукові праці М. Ферро (65 книг і монографій) перекладені багатьма мовами, завдяки чому він широковідомий як у Франції, так і за її межами. Багатогранна творчість М. Ферро охоплює різні сфери історичної науки, починаючи від історичної біографії й закінчуючи вивченням нових концептуальних підходів в історіографії. Саме М. Ферро одним із перших звернувся до проблем оновлення політичної історії з метою позбутися верховенства офіційних джерел і визнати значущість вторинних джерел, які дозволяють вступати в дискусію з офіційною думкою, збагачуючи науку новими знаннями про минуле. М. Ферро одним із перших відкрив для історії сферу уявного, чим дав поштовх до вивчення світу уявлень як основи безпосередньої людської діяльності. Також М. Ферро відносять до числа основоположників сучасної «культурної історії», прихильники якої намагаються подолати недоліки традиційних наукових підходів до вивчення проблем дослідження й опису історії. Окрім цього М. Ферро був активним учасником структур публічної історії, багато зробив для популяризації наукових знань про історію шляхом залучення різноманітних медіаресурсів, особливо телебачення і кіно. Наукова спадщина вченого велика і багатогранна, але при цьому слабко вивчена в українській історіографії. За величезною кількістю знаменитих представників французької історичної школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр, Е. Лядюрі, А. Берр, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гофф, П. Нора, Ф. Бродель, Е. Лабрус, Ф. Ар'єс та ін.) постать Марка Ферро все ще перебуває в тіні. В Україні в 90-х рр. ХХ ст. він став відомим завдяки російськомовному перекладу його книги «Як розповідають історію дітям в різних країнах світу». Вітчизняні дослідники школи «Анналів» перераховують його численні наукові роботи (з історії світових воєн, російської революції, історії кіно, історії Франції та ін.), але українських перекладів історичних праць М. Ферро немає. Не потрапив, відповідно, він і до словника десяти томної «Енциклопедії історії України». А коли помер (це сталося 21 квітня 2021 р. на 97-му році життя від ускладнень після коронавірусу), то некрологи (досить численні) були опубліковані у Росії, де засоби масової інформації запопадливо називали його фахівцем з історії Росії, нехтуючи іншими його науковими напрацюваннями, які насправді більш масштабні. В Україні пам'ять про М. Ферро не була пошанована належним чином. Актуальність дослідження наукової творчості французького історика в українській історіографії визначається тим, що його спадщина дозволяє акцентувати нові принципи вивчення історії, збагатити методологію науки модерними методами та прийомами, вибудувати сучасні засади взаємин історичної науки і влади, сформувані нові технології роботи з джерелами, орієнтуючись на досвід французької історіографії не стільки прямого «прочитання» документів, як їх розшифрування й інтерпретації.

«Історія як спосіб життя» — ця сентенція є символом життєвої траєкторії Марка Ферро. За словами Хорхе Новоа, професора соціології, друга і соратника

М. Ферро, він став істориком тому, що «іншого й бути не могло. У нього була можливість працювати в газетах, і в якийсь момент він навіть повірив, що може бути журналістом, але згодом побачив, що його шлях інший. Він пропрацював на телебаченні 12 і більше років, щоб передати своє і чуже прочитання історії ХХ ст. І якраз як мислитель і творець знань про історичні процеси свого величного століття він прожив більш як 96 років свідомо-критичного життя... Історія процесу певним чином захопила його... Марк Ферро — автор цілого життя боротьби за історію, за історіографічне знання, за теорію історії, за історію людства, сучасності, для використання всіх документів і кінематографа як спеціальної мови для підходу до історичних проблем» [1]. Метафора про історію як спосіб життя — це не тільки домінанта інтелектуальної біографії Марка Ферро, а й головна його методологічна установка щодо пояснення історії через призму ментальності суспільств, соціальних груп і окремих особистостей. Історія, її найважливіші події безпосередньо заторкнули особисте життя Марка Ферро: світові війни, післявоєнний устрій, протистояння супердержав знайшли, як правило, трагічні відображення у його власній мікроісторії, долі його батьків, рідних, близьких друзів. Він усе своє свідоме життя писав історію і переживав її безжальний тиск.

Марк Ферро народився 24 грудня 1924 р. у 8-му окрузі Парижа на Рю дю Роше, 47. Його батько — Жак Ферро (1887—1930 рр.), емігрант італійсько-грецького походження з о. Корфу, дрібний біржовий маклер. Мати — Нетті Фірман (або Оудіа Фрідман) народилася в Новограді-Волинському (тепер м. Звягель Житомирської обл.) в 1897 р. Єврейка за походженням, вона працювала модисткою. Марк навчався в ліцеї Карно. У 1941 р. він змушений був покинути Париж і таємно перебраться до Гренобля, на який не розповсюджувалася антисемітська політика режиму Віші. Життя Марку врятував його шкільний вчитель, знаний французький філософ Моріс Мерло-Понті, який своєчасно попередив ліцеїстів-євреїв про необхідність тікати з окупованої німецькими військами зони. Мати змушена була залишитися у Парижі, що коштувало їй життя. Вона загинула 28 червня 1943 р. в концтаборі Аушвіц.

У 1942 р. у Греноблі Марк Ферро приєднався до руху Опору. У 1944 р., коли його осередок у цьому місті перестав існувати, він долучився до партизанів-макі в так званій Вільній республіці Веркор, створеній повстанцями в передгір'ї Альп на однойменному плато. Брав участь у визволенні Ліона від німецьких військ. У післявоєнний час М. Ферро, попри активну участь в антинацистській боротьбі, дуже рідко і мало розповідав про своє воєнне минуле, про загибель матері. «Мене заповонило хвилювання», — пояснював історик. Особисті болі та страждання, на його думку, не повинні впливати на позицію науковця.

Марк Ферро належав до тієї численної групи французьких інтелектуалів, які дуже важко і контрверсійно оцінювали гіркий досвід участі Франції у Другій світовій війні, розкол у суспільстві через рефлексії щодо колаборації з нацистською Німеччиною. Він на собі відчув певну дозу негативного ставлення офіцерів армії де Голля до збройних сил Опору. «Офіцери нафталіну» (так називали соратники М. Ферро тих військовиків французької армії, хто пасивно чекав на

визволення від нацистів) намагалися після завершення війни дискредитувати повстанців. Здавалося, що війна ніколи не закінчиться й навіть перетвориться на громадянську війну суперечок і звинувачень. Запанувала гнітюча атмосфера, яку згодом Тоні Джадт схарактеризував як «моральна безвідповідальність». «Інтелектуали, які ідентифікувалися з рухом Опору, — писав він у своїй книжці “Недовершене минуле: Французькі інтелектуали, 1944—1956” (2011 р.), — увійшли в післявоєнний час із химерно парадоксальним розумінням себе і своєї мети. Вони мали зобов’язання висловлювати та намагатись втілити те, що сприймали як уроки воєнних років і в політиці, і в професійних діях. Інтелектуали пережили політичну радикалізацію, позбавлену неоднозначності й прихованих мотивів» [2, С. 64]. У текстах усіх французьких інтелектуалів тих років проглядалася прихована, не до кінця визначена лють. Гнівне маніхейство, нормальне і природне в часи війни, продовжувало визначати Францію ще довго після закінчення війни з Німеччиною. У межах спільноти інтелектуалів найбільшу вагу з усіх відновлених партій мали комуністи. До того ж компартія стала репрезентувати у Франції «велич сталінського Радянського Союзу, що переміг нацистську Німеччину у звитяжній боротьбі» [2, С. 70]. Всі ці обставини суспільно-політичного, ідейного і психологічного характеру мали безпосередній вплив на формування світогляду М. Ферро, його політичні та наукові інтереси як історика. Дійсно, історія стала для нього способом життя.

У вересні 1944 р., після завершення воєнних дій на півдні Франції Марк Ферро відновив навчання в університеті Гренобля (факультет історії й географії) і здобув фах викладача історії. 7 лютого 1948 р. він одружився з Вонні Франс Блондель (1920—2021). Саме їй присвячені всі книжки М. Ферро. Лише одна з них, «Сім головних осіб війни 1918—1945» (2007 р.), окрім присвячення, «звичайно, як завжди, Вонні», має також присвяту «нашим друзям, котрі, подібно нам, пережили ці події». Далі М. Ферро згадує 11 своїх товаришів, з якими він переніс воєнне лихоліття та повоєнні посттравматичні перипетії у французькому соціумі [3, С. 5]. Наприкінці війни йому було неприємно бачити деяких колишніх учасників Опору, які намагалися отримати привілеї, звання, посади, розцінюючи свою ангажованість як громадянський обов’язок. До післявоєнних переживань додалося ще одне: до німецької окупації М. Ферро ніколи не переймався своїм етнічним походженням, але по війні чимало його колишніх колег хотіли знати, як це він пережив нацистську окупацію. «Нездорова допитливість» правої преси, що переслідувала учасників руху Опору, заважала йому працевлаштуватися за фахом.

У 1948 р. М. Ферро ухвалив непросте для себе рішення і разом із сім’єю вирушив у м. Оран (Алжир), де отримав посаду викладача історії в місцевому ліцеї. Тут він першим почав викладати курс історії арабської цивілізації, що було надто сміливим кроком для освітньої системи як Франції, так й Алжиру. Європейські емісари у цій колонії не схвалювали деколонізаційні погляди молодого викладача. Тут М. Ферро наочно, на власному досвіді переконався, що історія — це «вибухонебезпечна наука». Формально він не був комуністом, але й не прихо-

вував своїх лівих поглядів. У методології історії це проявлялося в культивуванні гостро критичного погляду, який супроводжуватиме його протягом життя. У 1954 р. М. Ферро приєднався до антиколоніального руху, створивши разом із колегами Алжирське братство, яке уособлювало собою так званий «третій шлях»: боротьба проти колоніальної системи та несприйняття мусульманського націоналізму одночасно.

У 1958 р. М. Ферро повернувся у Францію. В Алжирі він накопичив живий історичний матеріал. Він міг бачити як доброту простих арабів, так і їх жорстокість. Згадував: «Я бачив два народи, які взаємно любили й ненавиділи одне одного, аж до вбивства через дрібниці» [1]. Особиста залученість історика до масштабних суспільно-політичних подій, пов'язаних з антиколоніальним рухом, спонукала його згодом на основі пережитого й осмисленого опублікувати глибоке дослідження «Чорна книга колоніалізму: XVI—XXI ст.: Винищення у стилі повторення» (Париж, 2003 р.). Алжирський період життя та наукової діяльності дав історика поштовх до глибоких роздумів про офіційну історію і «контр-історію», яка підживлювалася спогадами простих громадян, або джерелами, які згодом назвуть «усноісторичними».

У Парижі наприкінці 1950 — на початку 1960-х рр. академічна кар'єра М. Ферро почала стрімко розвиватися. Спочатку він викладав у ліцеї Монтена, а згодом був на посаді професора у найбільш престижному ліцеї Родена. У 1960 р. за підтримки П'єра Ренувена, який очолював Національний фонд політичних наук, М. Ферро вступив до Національного центру наукових досліджень навіть без так званого «агрегаційного» диплому (документ, що давав право на викладацьку роботу і прирівнювався до ступеня магістра). Деякий час викладав у політехнічній школі, був керівником досліджень у Вищій школі соціальних наук, керівником Інституту радянського світу і Центральної Європи, був обраний членом Європейської академії. Паралельно зі своєю професорською роботою Марк Ферро активно працював над власною докторською дисертацією. Її тема органічно випливала із зацікавлень представників інтелектуального кола М. Ферро та суспільно-політичних настроїв французьких інтелектуалів 1960-х рр. П. Ренувен запропонував йому написати дисертацію про російську революцію 1917 р. Це відповідало переконанням самого М. Ферро про те, що як і у випадку з Алжиром у Франції, «російський процес» прийшов на Захід повним брехливих ідей. Почалася «холодна війна». Науковці залучалися до вивчення історії Росії та СРСР. Формувалося перше покоління радянологів. Хоч формально М. Ферро не асоціював себе із західноєвропейською радянологією, але його перші праці з історії Росії та СРСР повною мірою відповідали тематиці та ідейному напрямку цього комплексного дослідження.

У 1967 р. Марк Ферро захистив дисертацію на тему російської революції 1917 р. У тому ж році вийшла його монографія «Революція 1917 року», згодом у 1976 і 1997 рр. — двічі під назвою «Соціальна історія російської революції». Очевидною є еволюція М. Ферро від дослідника політичної історії до соціальної, що стало результатом співпраці зі школою «Анналів». Історик стверджу-

вав, що справжня революція, яка змінила життя Росії, відбулася в лютому, а не у жовтні (листопаді) 1917 р. Саме лютневі події російський народ уважав революційними, тоді як жовтневі стали державним переворотом і запам'яталися народу тільки внутрішніми суперечками між різними партіями соціалістичної орієнтації. Він піддав сумніву саме поняття «пролетарської революції». На його думку, революційні події в лютому 1917 р. у Росії очолили жінки й солдати, а участь у них взяли селянські маси. У наступні роки М. Ферро продовжує вивчати російську революцію та її вплив на подальшу історію СРСР. У 1980 р. вийшла його книжка «Від рад до бюрократичного комунізму: механізм руйнування», в якій історик розкрив механізм встановлення абсолютної влади Й. Сталіна. Після цієї публікації Марку Ферро був заборонений в'їзд до СРСР на понад 10 років. Досі ж він часто відвідував Москву, мав почесний докторський ступінь університету ім. М.В. Ломоносова, брав участь у засіданнях ради з вивчення історії «Великої Жовтневої соціалістичної революції», очолюваної академіком І.І. Мінцем. Російській історії присвячені також книжки М. Ферро «Микола II» (1990 р.), «Держава вся Росії» (1993 р.), «Народження і крах комуністичного режиму в Росії» (1997 р.), «Правда про трагедію Романових» (2012 р.), «Росіяни, дух народу» (2017 р.) та ін. У нинішній Росії вважають Марка Ферро не тільки спеціалістом із російської історії, а й симпатиком її минулого і сучасного. Про це свідчили, наприклад, численні некрологи на його смерть у 2021 р. і велика кількість перекладених російською мовою праць. Але це, на нашу думку, не відповідає справжньому історіографічному портрету М. Ферро. Головне у науковій спадщині французького історика — це розвиток методології історії в рідній школі «Анналів», популяризація історії, дослідження теми «Історія та кіно», історична дидактика, історія й меморіалізація та ін. До того ж післявоєнна «хвороба лівизни» та російської тематики у Франції досить швидко і закономірно пішла на спад. Доволі критично висловлювався М. Ферро щодо методологічної й інституціональної спроможності радянської та російської історичної науки. У свій час він дав радянським історикам дошкульне, але справедливе визначення — «дипломовані коментатори офіційних промов». Так само скептично відгукувався М. Ферро і про російську історіографію: «У Росії не помітно справжнього прагнення зробити історичну науку незалежною, самостійною щодо інститутів, як до держави, політичних партій або національних рухів» [4, С. 429].

Наукові погляди М. Ферро, як рельєфно засвідчує його біографія, формувалися під впливом нових тенденцій розвитку французької історичної науки, важливим моментом якого було оновлення предмета історичного дослідження і відхід від домінування політичної історії. На думку фахівця, концентрація уваги історика на політичних факторах демонструє не тільки однобічний погляд на історію, але й призводить до втрати предмета дослідження у випадку зміни політичної ситуації. Тому в рамках оновлення політичної історії М. Ферро приділяв у своїх студіях більше уваги вивченню політичної історії з аналізом цілеспрямованих дій політиків, які розвиваються в системі різних відносин. Важливою тенденцією зміни предметів дослідження стало опрацювання тем суспільства,

культури й менталітету, з допомогою яких оформився «соціально-психологічний» напрям в історичній науці. Розвиток нових течій сприяв тому, що поряд з історією політичною й інституціональною сформувався особливий погляд на репрезентацію минулого. У цих рамках, на думку М. Ферро, історична наука все більше займається «особливим», а не «загальним», яке перебуває у соціальній площині людських стосунків. За допомогою дебатів про категорію «менталітет» представники школи «Анналів» заклали теоретико-методологічну базу оновлення науки. Перехід від політичної до соціальної історії зумовив відмову від домінування офіційних джерел. Соціальна історія, як розумів її М. Ферро, орієнтується не на фіксацію минулого, а на зв'язок з інтересами пізнання минулого, зробила можливим продовження і представлення історії, яка розглядає теперішнє як процес, що триває. «Вхід» в історію, на переконання М. Ферро, відбувається через форму розповіді, яку створюють її джерела. Історики повинні мати дистанцію з ідеологією, яка формує набір документів, що підлягають відбору, аналізу й оцінці. Джерела, на думку французького історика, вимагають не прямого «прочитання», а розшифрування й інтерпретації. Джерелом історичних знань можуть виступати різні соціальні інститути, які пропонують інші версії історії, а не лише писемні джерела з фіксацією подій. Звідси М. Ферро виділяє дві протилежні за формою історії: інституціональну історію, яка спирається на панівні соціальні інститути та займається консервацією знань про історію, і контрїсторію, яка протистоїть офіційній.

Пріоритетним для М. Ферро були дослідження процесів формування світогляду, соціальної пам'яті й історичної свідомості. Дискусії про проблеми менталітету спонукали його до пошуку нового елемента зв'язку між сприйняттям, почуттям, оцінками й поведінкою учасників історичного процесу. Такі відносини стали основою виведення нового предмету досліджень — «історії-проблеми», яка сприяла легітимації взаємного зв'язку минулого і теперішнього. Новим у методології історії став також метод мікроісторії, який часто застосовував М. Ферро для аналізу не глобальних процесів, а для дослідження конкретних проявів історичного процесу на рівні соціокультурних інституцій.

Як творчість, так і методологія й жанрова палітра наукових робіт М. Ферро вражають різноманітністю. Про це він сам говорив у своїх численних інтерв'ю Х. Новоа в 1997 р.: «У мені кілька особистостей. Я за сутністю історик, але декілька разів змінював поля [дослідження], тому що вважаю, що ультраспеціалізація стерилізує. Ми не повинні бути простими універсалами, тому що ми стали поверхневими. Ви повинні бути спеціалістом широкого профілю, але кілька разів спеціалістом. Спочатку я був експертом з російської революції. Я також експерт з Алжиру, тому що я жив в Алжирі як учитель, хоч я ніколи не хотів писати про цю країну, бо не хотів писати про те, що я там пережив. Але я написав історію колонізації, тому що це дозволило мені порівняти історію Алжиру з історією інших країн» [1]. А далі М. Ферро сформулював дуже важливу методологічну заувагу, корисну для сучасної вітчизняної історіографії в контексті ініціатив щодо «глобальної історії України» чи «інтегрованого курсу історії». «Щоб бути іс-

ториком, — говорив М. Ферро, — вам потрібна дистанція. Ось чому я більше присвятив себе Росії, бо я не був комуністом. Я був простим громадянином. Так трапилось, що якраз через Росію я захопився кіно, іміджем, новинами, бо це було під час Великої війни. Мене попросили попрацювати над фільмом про Велику війну, що я й зробив у 1964 р. Я знайшов свою другу пристрасть: зображення. Я виявив, що у зображень був дискурс про суспільство, відмінний від дискурсу офіційних лідерів, солдатів, дипломатів, політиків, і дав мені уявлення про те, що кожна соціальна група представляє свою історію» [1].

Зображення як джерело, кіно як вид інтерпретації історії, глибоке занурення М. Ферро в теорію історії забезпечили його оригінальне й ефективне входження в елітний загін руху анналістів. Він уособлював перехід від другого покоління цього історіографічного руху, найбільш відомими представниками якого були Ф. Бродель і Е. Лабрус, до третього покоління школи «Анналів», що ввійшло в історію науки як «нова історія». М. Ферро був одним із головних героїв найважливішого руху за оновлення концепцій, методів і способів, якими історія могла та мала бути написана. Майже як фетиш він використовував формулу «відступу», розвинувши свої попередні міркування щодо «дистанції». «Той, хто хоче пояснити історичні події та соціальні процеси, — писав М. Ферро, — повинен уміти дистанціюватися від предмета свого вивчення і досліджувати його без ентузіазму. В журналістиці інколи говорять, що для розв'язання проблем необхідно «дати пилу осісти»» [1]. Ці ідеї М. Ферро довго дебатувалися в середовищі французьких істориків. Деякі історики говорили, що для досягнення неупередженості об'єкт дослідження історика повинен бути обмежений факторами простору і часу, і знаходитися на відстані не менше 50 років. Під впливом таких вимог були навіть спроби викладати історію в школах Франції хронологічно тільки до Другої світової війни. Але мотивами такого «нововведення» могли бути й незручні моменти французької історії, пов'язані з колабораціонізмом і неоднозначною оцінкою Оперу.

М. Ферро є автором кількох десятків книжок, у тому числі про Першу світову («Велика війна 1914—1918»), про історію російської (більшовицької) та німецької (націонал-соціалістичної) революцій, про історію кіно. Але масовому читачеві він відомий насамперед за працею «Як розповідають історію дітям у різних країнах світу», що була написана в 1981 р. Протягом наступних десяти років її переклади вийшли у США, Японії, Англії, Італії, Португалії, Нідерландах, Німеччині, Іспанії. Автор розпочав свою працю словами: «Не доводиться сумніватися: образ інших народів, так само як і образ самих себе, що живе в нашій душі, залежить від того, як в дитинстві нас учили історії. Узнання минулого стає для нас відкриттям світу, яке закарбовується на все життя. Саме на ці уявлення згодом накладаються всі наші швидкоплинні роздуми й стали поняття. Те, що задовольняло наші перші емоції, залишається незабутнім» [4, С. 7]. Хоча книжка, як зазначалося в назві, про те, як історію «розповідають дітям», насправді це не якесь полегшене, белетристичне трактування стану шкільної історичної освіти. Монографія М. Ферро — це серйозний науковий твір, компендіум глибоких ен-

циклопедичних знань про стан національних історіографій. Автор професійно реалізував мету — не стільки зафіксувати поточний стан справ, скільки розв'язати принципи й технології багатоманітної залежності викладання історії від політичної кон'юнктури. Ідеї М. Ферро залишаються актуальними й сьогодні, адже історія з плином часу стає все більш вагомим аргументом у зіткненні держав, націй, культур, етнічних груп. На сьогодні праця стала унікальною історіографічною пам'яткою, в ній представлені шкільні підручники та інші документи, до яких нині вже немає доступу. «Я, — писав М. Ферро, — повинен був дослідити величезну кількість підручників, фільмів, коміксів, історичних романів і т. д. казна-скільки мовами. А також потрібно було ще досягнути кожну з цих культур, повороти історії кожної нації, познайомитися з її історіографією» [4, С. 13].

Для сучасної української історіографії та історичної дидактики дуже важливими є методологічні положення, обґрунтовані М. Ферро у книжці «Як розповідають історію...». На його думку, «спільного минулого» не тільки не існує для всіх людей, воно змінюється з плином часу навіть у пам'яті кожного з нас. У міру розвитку наук та зміни ідеології, у міру того, як у суспільстві трансформуються самі функції історії, відповідно змінюється й уявлення про минуле. Не може бути історії, написаної «раз і назавжди». Кожне покоління людей має право на своє бачення історії, яке може бути відмінним від історичного уявлення попередників навіть у рамках тієї самої державності. «На сьогодні, — зазначав М. Ферро, — у кожній або майже у кожній нації є декілька історій, які накладаються одна на одну і сперечаються між собою. У Польщі, наприклад, історія, що ще недавно викладалася у школі, помітно відрізнялася від тієї, яку розповідали вдома. Не зовсім однакова роль відводилась у них росіянам... Ми знаходимо тут зіткнення колективної пам'яті з офіційною історіографією; і якраз у цьому проблеми, які ставить історія, проявляються набагато ясніше, ніж в працях істориків» [4, С. 9]. М. Ферро, ретельно вивчивши національні історіографії, шкільну історичну освіту на всіх континентах, рішуче виступив проти європоцентризму, який панував тоді у так званій традиційній «всесвітній історії». Несправедливо, на його думку, коли народи Африки чи Азії, наприклад, «входять в історію» лише тоді, як їх «відкривають» європейці.

Із запізненням бестселер М. Ферро «Як розповідають історію...» дістався й до українського читача, став предметом наукового аналізу істориків та методистів. Удоступненою книжка стала, втім, лише в російському перекладі. Такими є реалії колоніального і постколоніального стану вітчизняного книговидання. Москва монополізувала за собою перекладацьку галузь, робила відбір літератури для перекладу російською мовою із великодержавних ідеологічних міркувань і пускала на ринок національних республік найкращі твори європейських інтелектуалів російською мовою. Українська держава після 1991 р. ще дуже мало зробила для виправлення цієї ситуації. У випадку із М. Ферро російськомовний переклад представив французького історика не як «радянолога», а радше росієфіла. До того ж у першому перекладі 1992 р. московське видавництво («Высшая школа») вилучило з тексту деякі епізоди, які навіть на той час уважалися «недоречними». Стану

викладання історії у СРСР був присвячений розділ VIII з красномовною назвою «СРСР: мінливий образ історії». Починається він із характеристики статусу історії та істориків у радянській країні: «М.С. Хрущов говорив, що історики — народ небезпечний: вони все можуть перевернути догори дном і тому потребують постійного нагляду. Тим самим Хрущов блискуче визначив статус історії в Радянському Союзі. Вона знаходилася під наглядом навіть у той, найбільш сприятливий час» [4, С. 191]. Так звану хрущовську «відлигу» ми, на відмінну від М. Ферро, дуже скептично назвали б «сприятливим часом» для історичної науки, особливо в Українській РСР. Адже саме тоді українська історіографія зазнавала жорсткого ідеологічного «причісування» сумнозвісними тезами до «300-річчя возз'єднання України з Росією». У 1982 р. з вуст М. Ферро лунали, на нашу думку, досить сміливі положення щодо взаємин України з Росією, але для французької історіографії це були речі цілком зрозумілі, без будь-яких натяків на сенсаційність чи політизацію. В параграфі «Україна між Польщею і Росією» М. Ферро стверджував, що радянські діти отримували досить спрощені й неточні уявлення про приєднання України до Росії. Так історія, на його думку, може виглядати на лубочних картинках. Зовсім не бралися до уваги патріотичні почуття українців (щоб не вживати слова «національні» для епохи, в якій цей термін у сучасному сенсі застосовувати недоречно). Розходження офіційної історіографії з національною пам'яттю, на думку М. Ферро, наочно проявилось у представленні образів Б. Хмельницького та І. Мазепи. «В очах українців гетьман Хмельницький, — писав французький історик, — виглядає часом честолюбним зрадником, який в ім'я зміцнення своїх власних позицій, скориставшись обставинами, звернувся за покровительством до росіян. Для українців істинний національний герой — це Мазепа» [4, С. 221]. Окремі цікаві пасажі книжки стосуються теми пострадянських змін в історичній свідомості громадян і методології історичної науки та, відповідно, викладання історії. Відзначається як позитивний приклад тиск із боку України щодо висвітлення голоду 1932—1933 рр. (термін «Голодомор» М. Ферро не вживав, адже в суспільному дискурсі 1980-х рр. він ще не превалював), депортації кримських татар, таємних переговорів із А. Гітлером, Катині. Головний висновок, на думку М. Ферро, полягав у тому, що нації й республіки відкинули як марксистське, так і російське європоцентричне бачення історії. З'явилася татарська, казахська та інші історії. Українську історію він тут не називав. Очевидно, що ще й у 2014 р. (час виходу у світ уже третього російськомовного перекладу книги, до якого автор додав нові сюжети) Україна для французьких істориків перебувала в тіні Росії, ілюзії щодо «величі» якої ще остаточно не розвіялись. Окрім цього в цей час московські історики досить активно лобіювали тему про співпрацю українців з нацистами у знищенні євреїв (дійшло до прямого втручання Російської Федерації у концепцію меморіалізації Бабиного Яру), а тема Голокосту для Марка Ферро була з особистих мотивів травматичною. Але при цьому як тенденцію він відзначив, що в країнах Балтії, в Україні, в Грузії «історія відмежується від російської та радянської інтерпретації». Природним виглядає процес створення заново своєї історії в державах, які виникли на уламках Радянського Союзу. М. Ферро відзначив також найбільш сутнісну методологічну

зміну: відійшов у минуле марксистський детермінізм з його формаційним підходом. Пострадянські історики стали повертатися до Заходу й цікавитися, наприклад, школою «Анналів». Вони намагаються оновити свою методологію, знайти деідеологізовані практичні способи історичного пізнання.

Звернення до книги Марка Ферро «Як розповідають історію дітям в різних країнах світу» підштовхує нас до кращого усвідомлення ролі історії у формуванні національної ідентичності, розбудові сучасної системи історичної освіти. Україні варто багато чого почерпнути зі світового досвіду вивчення і викладання історії. Для нашої освітньої системи нездоланною проблемою залишається концептуальне узгодження в рамках єдиного предмета «Історія» різних курсів історичної галузі: історія України, всесвітня (загальна) історія, громадянська освіта, вступ до історії (методологія) та ін. М. Ферро пропонував хоч би раз у 20 років робити заново огляд викладання історії в різних країнах світу, адже це дуже динамічна система, яка потребує перманентного оновлення. З таких засад треба підходити до реформування історичної освіти в Україні. Для академічної історії України світовий (європейський) контекст є аксіоматичним методологічним підходом. Втрачені, на жаль, кращі традиції інтеграції історичної науки й освіти. А тому неприємним сюрпризом для освітнього відомства стала проблема поєднання курсів вітчизняної історії зі світовою. За цією зовнішньою, управлінською проблемою загубилося головне — сучасний зміст історичної освіти, утвердження в освіті й суспільстві національного історичного наративу. В інтерпретації М. Ферро мова йде про своєрідну «матрицю історії»: попри перманентні зміни, матриця історії кожної країни завжди зберігається, це домінанта, закарбована в колективній пам'яті суспільства.

Для М. Ферро, як це він неодноразово підкреслював, другою пристрастю після історії було зображення. Розумів це він у широкому контексті: вся візуальна історія, зафіксована в документах зображального характеру. Найбільше його захоплювали «живі» документи: кінохроніки, художні фільми та ін. До школи «Анналів» М. Ферро ввійшов насамперед як професійний і вже відомий на той час (1971 р.) дослідник кіно. Його текст «Фільм. Зустрічний аналіз суспільства» увійшов до знаменитого збірника статей «Історія: нові проблеми, нові підходи, нові об'єкти» (1974 р.) за редакцією Ж. Ле Гоффа і П. Нора, що став своєрідним маніфестом методології школи «Анналів». Це дослідження з'явиться згодом як вступна глава його книги «Кіно й історія» (Париж, 1993 р.). Загалом М. Ферро на цю тему опублікував понад три десятки наукових робіт. Найбільш відомі серед них «Аналіз фільмів, аналіз компаній: нове джерело історії» (1974 р., серія «Педагогіка нашого часу»), «Кіно, погляд на історію» (2003 р.). Розробляючи теоретичні засади цього співвідношення — кіно й історія, — він придумав один зі своїх найбільш вживаних синтезів: «Фільм, зображення реальності або чисте, або ні, документ або вимисел, справжня інтрига або чиста вигадка — це історія» [1]. Ця формула обійшла весь світ і стала своєрідним «прапором» проти традиціоналізму серед істориків і сьогодні, хоч є і не згодні, ми знаємо, що кіно, як образ в цілому, однозначно ввійшло в арсенал дослідників історії. Використання

кіно як документа, репрезентації, дискурсу, наративу спонукало М. Ферро створити своєрідну гносеологічну лабораторію. Подолання кризи пізнання історії в умовах масової трансформації джерел, цифровізації документальної бази французька історіографія змогла досягти завдяки теоретичному і гносеологічному обґрунтуванню взаємодії кіно та історії. Вивчаючи кінохроніку, М. Ферро бачив суттєву невідповідність зображень офіційній історіографії майже у всіх країнах, особливо в період Першої та Другої світових війн. Саме кіно привело історика до поглибленого вивчення способів ідеологічного підходу до історії. Теоретико-методологічне підґрунтя руху «Нова історія» якраз і полягало в сепарації історії від політики, ідеології, офіційного її бачення. На популярному французькому телеканалі «Arte» Марк Ферро 12 років вів авторську передачу «Паралельна історія». Найбільш знакові телепередачі потім трансформувалися у самостійні книги. Так, наприклад, була створена добре відома його книга «Сім головних осіб війни, 1918—1945: Паралельна історія» (2007 р.). Ідейний замисел книги історик сформулював досить чітко: «Використаний мною тут дослідницький метод стане ще одним кроком вперед у наших спробах, натхненних досвідом журналу “Аннали”, заново проаналізувати минуле, щоб краще впоратися із проблемами теперішнього» [3, С. 8]. І тут же він укотре повторює ще одну свою методологічну «формулу»: єдина думка, єдиний підхід не дозволяють повністю осягнути сенс події. У розумінні М. Ферро паралельна історія якраз і є зіставленням різних поглядів, компаративним аналізом, заглибленням в альтернативну історію. Про значення цього проекту (кіно й історія) М. Ферро писав таким чином: «... у процесі підготовки передачі “Паралельна історія” для телеканалу “Арт” я за 12 років (з 1989 по 2001 р.) переглянув практично всі матеріали кіноархівів пів дюжини держав про період війни, її причини, і наслідки. Ця неоціненна інформація суттєво збагачує знання про проблеми, які постали в той час перед політичними лідерами й суспільством в їхніх країнах» [3, С. 8].

У 1993 р. спеціально для російського журналу «Вопросы истории» М. Ферро підготував доопрацьовану (на матеріалах радянської історії) статтю «Кіно й історія». Кілька методологічних положень об'єднані в підрозділі «Кіно — фактор історії». На думку історика, фільми є симптомами руху історії. Фільми доводять, як в художньому, так і не в художньому варіанті, що завдяки народній пам'яті й усній традиції кінорежисер може повернути суспільству історію, якої його позбавила державна машина. Інше методологічне положення М. Ферро означив «фільм як історичний документ». Для ілюстрації історик обрав два фільми, створені у 1918 р. Один — прорадянської спрямованості — «Уцілення» (про знаменитий варіант більшовицького розв'язання житлової проблеми, автором сценарію якого був А. Луначарський), другий — антирадянської спрямованості — «Дні жаху в Києві» (!). Автор цього фільму залишився невідомим. Фільм був поставлений за сприяння німецької влади, яка підтримувала П. Скоропадського. Запрошення на перегляд «Дні жаху в Києві» було двома мовами — німецькою і французькою. Фільм показує, як червоні взяли владу в Києві. Насилля і беззаконня там правлять бал: шановані мешканці пограбовані,

будинки їхні зайняті. «Більшовицький жах» (у німецькому перекладі) описує трагедію однієї дрібнобуржуазної сім'ї, члени якої загинули від рук більшовиків. Обидва фільми, зазначив М. Ферро, на одну й ту саму тему: більшовицька революція, політичне життя проникає у сімейний осередок і руйнує його. Далі автор професійно аналізує фільми щодо їхнього ідейного змісту, щодо правдивості відображення реальних процесів революційної доби у Російській імперії, яка зазнала краху і розпалася. М. Ферро переконаний, що за художніми образами й вигаданим сценарієм завжди можна бачити реальні історичні події, тому вважав, що кіно — це історичний документ.

Пік наукової творчості М. Ферро, як і час надзвичайної популярності представників історичної школи «Анналів», припали на так само безпрецедентний період в історії французького суспільства, коли до максимуму загострилася боротьба за «історичну правду». Обидві сторони — і ліві, і праві — для відстоювання своєї історичної правди почали ухвалювати свої «закони пам'яті». За 30 років активної історичної політики ліві запровадили кримінальну відповідальність за заперечення злочинів нацизму, геноциду вірмен, злочинності колоніальної політики. Своєю чергою, коли політика покаяння стала виглядати вже явним перебором, правий президент Н. Саркозі створив Міністерство національної ідентичності й імміграції та втрутився у шкільну програму, намагаючись регламентувати її президентськими указами. У підсумку багаторічні протести і лівої, і правої громадськості проти політики влади злилися в єдину вимогу: не втручатися в історію ні як у науку, ні як у навчальну дисципліну. Це був суспільний консенсус, який об'єднав головні політичні сили Франції [5]. У жовтні 2008 р. П. Нора від імені об'єднання «За свободу історії» опублікував документ під назвою «Відозва із Блуа», який підписали відомі європейські історики і який був надрукований у всіх значних західних газетах. Цю відозву підписав і М. Ферро. У ній говорилося, що у вільній державі політична влада не має права визначати, що є історичною правдою, та про те, що, безумовно, не можна обмежувати свободу істориків, погрожуючи їм кримінальним переслідуванням. Активна боротьба французьких істориків увінчалася перемогою: президент Національних зборів Б. Акое в листопаді 2008 р. заборонив надалі ухвалювати акти, подібні до раніших «законів пам'яті», натомість дозволив резолюції, які б не мали юридичних наслідків. Ліберальний принцип — історією повинні займатися історики, а політики не можуть погрожувати кримінальним покаранням за історичні факти — зміг перемогти завдяки тому, що Франція, безперечно, є демократичною і європейською країною. Досвід діяльності М. Ферро у царині визнання суспільного призначення історії як науки є повчальним для сучасної України в контексті утвердження у соціумі демократичних норм, особливо у гуманітарній сфері. Корисним було б продовжити дослідження французької історіографії, започатковані Л.В. Таран, Є.М. Луняком, В.В. Ададуровим та ін. Цінними є спогади В.Ф. Верстюка, який неодноразово зустрічався з М. Ферро в Москві та Санкт-Петербурзі під час засідання ради з вивчення історії революції 1917 р. Варто встановити дієві контакти українських і французьких істориків у рамках,

наприклад, двосторонньої комісії. Адаже боротьба французьких істориків за історію триває, про що свідчить діяльність Комітету спостереження за публічним використанням історії (Ж. Нуарель, М. Ріо-Сарсе, Е. Онобль) [6]. Гостріше, ніж раніше, сприймаються зараз спроби російських пропагандистів в умовах війни монополізувати міжнародні контакти істориків, відтіснити українських істориків від участі в європейських структурах, спекулювати на лівих поглядах і росієфільських настроях деякої частини французьких інтелектуалів. Показовим у цьому відношенні стало інтерв'ю М. Ферро французькій газеті «Le Monde» 15 грудня 2014 р., в якому історик з гіркою іронією поставив риторичне питання: «Що насправді робить нас у Франції настільки сліпими: нерозумність чи обурення?». Далі він порівняв анексію Криму Росією із Судетами та Мюнхеном 1938 р. і вторгненням Й. Сталіна у Фінляндію 1939 р. Але М. Ферро обурило позиція й французького уряду та, особливо, канцлерки Німеччини А. Меркель: «Ми знаходимося в стані конфлікту не з Росією, а з джихадистами» (?) [7]. Кожний великий історик як моральний і науковий авторитет апіорі трансформується в громадського діяча, до думок якого прислуховується суспільство. Марк Ферро — один із таких учених, які за життя входили до наукової еліти та своєю творчою спадщиною після завершення земного життя продовжують здійснювати вплив на світову історію.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Novoa, H. Mark Ferro: Istoriya kak obraz zhyzni. *A terra é redonda*. 29.05.2021. URL: https://ru.atteraeredonda.com.br/marc-ferro-a-historia-como-modo-de-vida/?doing_wp_cron=1629085925.5710840225219726562500 [in Russian].
[Новоа Х. Марк Ферро: История как образ жизни. *A terra é redonda*. 29.05.2021. URL: https://ru.atteraeredonda.com.br/marc-ferro-a-historia-como-modo-de-vida/?doing_wp_cron=1629085925.5710840225219726562500 (дата звернення: 30.09.2024)].
2. Judt, T. *Nedovershene mynule. Frantsuzki intelektualy, 1944—1956*. Lviv, 2024 [in Ukrainian].
3. Джадт Т. Недовершене минуле. Французькі інтелектуали, 1944—1956. Львів: Човен, 2024. 512 с.].
4. Ferro, M. *Sem glavnyh lyts vojny. 1918—1945. Parallelnaia istoriya*. Moscow, 2014 [in Russian].
[Ферро М. Сем главных лиц войны. 1918—1945. Параллельная история. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 335 с.].
5. Ferro, M. *Kak rasskazyvaiut istoriyu detiam v raznykh stranah myra*. Moscow, 2014 [in Russian].
[Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. Москва: Книжный клуб 36,6, 2014. 480 с.].
6. Nosovich, A. *Neppravylnaia pamiat: evropejskaia i aziatskaia modeli traktovok proshloho. Rubaltic*. 23.01.2014. URL: <https://www.rubaltic.ru/article/kultura-i-istoriya/neppravilnaya-pamyat-evropeyskaya-i-aziatskaya-modeli-traktovok-proshlogo23012014/> [in Russian].
[Носович А. Неправильная память: европейская и азиатская модели трактовок прошлого. *Rubaltic*. 23.01.2014. URL: <https://www.rubaltic.ru/article/kultura-i-istoriya/neppravilnaya-pamyat-evropeyskaya-i-aziatskaya-modeli-traktovok-proshlogo23012014/> (дата звернення: 30.09.2024)].

7. Onoble, E. “U menia est kakoj-to dolh pered postsovetskimi liudmy i osobenno pered ukraintsami”. *Istorycheskaia ekspertyza*. 25.08.2024. URL: <https://www.istorex.org/post/25-08-2024-eric-aunoble> [in Russian].
[Онобль Э. «У меня есть какой-то долг перед постсоветскими людьми и особенно перед украинцами». *Историческая экспертиза*. 25.08.2024. URL: <https://www.istorex.org/post/25-08-2024-eric-aunoble> (дата звернення: 30.09.2024)].
8. Ferro Mark. Interviu Le Monde. *Inopressa.ru*. 15.12.2014. URL: <https://www.inopressa.ru/today/15dec2014/> [in Russian].
[Ферро Марк. Интервью Le Monde. *Inopressa.ru*. 15.12.2014 URL: <https://www.inopressa.ru/today/15dec2014/> (дата звернення: 30.09.2024)].
9. Trubnikova, N.V. Frantsuzskaia istorycheskaia shkola “Annalov”. Moscow, 2016 [in Russian].
[Трубникова Н.В. Французская историческая школа «Анналов». Москва: Квадрига, 2016. 336 с.].
10. Ferro, M. Nikolai II. Moscow, 1991 [in Russian].
[Ферро М. Николай II. Москва: Международные отношения, 1991. 352 с.].
11. Ferro, M. *Istoriia Frantsii*. Moscow, 2015 [in Russian].
[Ферро М. *История Франции*. Москва: Весь Мир, 2015. 832 с.].
12. Ferro, M. Kino i Istorii. *Voprosy istorii*. 1993. 2: 47-57 [in Russian].
[Ферро М. Кино и История. *Вопросы истории*. 1993. № 2. С. 47—57].
13. Maryin, P.Yu. Systema nauchnyh vzgliadov i predstavlenij frantsuzskoho istoryka Marka Ferro (Extended abstract of Candidate’s thesis). Kazan, 2012 [in Russian].
[Марин П.Ю. Система научных взглядов и представлений французского историка Марка Ферро. Автореферат. дис... к.и.н. Казань, 2012. 22 с.].
14. Starostin, A.M. Problema izucheniia sovetsoj istorii i metod M. Ferro. *Cyberleninka*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-izucheniya-sovetskoj-istorii-i-metod-m-ferro> [in Russian].
[Старостин А.М. Проблема изучения советской истории и метод М. Ферро. *Cyberleninka*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-izucheniya-sovetskoj-istorii-i-metod-m-ferro> (дата звернення: 10.09.2024)].
15. Berk, P. “Annaly” u hlobalnij perspektivі. *Dukh i Litera*. 2014. 13: 499-515 [in Ukrainian].
[Берк П. «Анналы» у глобальній перспективі. *Дух і Літера*. 2014. № 13. С. 499—515].
16. Petrakov, M.O. Memorialna polityka ta pereosmyslennia mynuloho: osoblyvosti memorialnoho zakonodavstva v derzhavakh Yevropy v novij arkhitekturi mizhnarodnoho poriadku. *Politikus* (Odessa). 2024. 2: 75-84 [in Ukrainian].
[Петраков М.О. Меморіальна політика та переосмислення минулого: особливості меморіального законодавства в державах Європи в новій архітектурі міжнародного порядку. *Політикус* (Одеса). 2024. № 2. С. 75—84].
17. Taran, L.V. Frantsuzka istoriohrafia (70-ti roky XIX — 80-ti roky XX st.). Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX — 80-ті роки XX ст.). Київ: Вища школа, 1991. 103 с.].
18. Historien francais Marc Ferro est mort. *Le Monde*. 22.04.2021. URL: https://www.lemonde.fr/disparitions/article/2021/04/22/l-historien-francais-marc-ferro-est-mort_6077641_3382.html (дата звернення: 30.09.2024).

Надійшла / Received 15.10.2024

Oleksandr UDOD

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Corresponding Member of the NAES of Ukraine,
Head of the Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
oudod@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

MARC FERRO: A STORY AS A WAY OF LIFE
(TO THE 100th ANNIVERSARY OF BIRTH)

The aim is to create a historiographical portrait of Marc Ferro as one of the most prominent representatives of the French historical of the *Annales* school, to update the methodological principles of history study introduced by the French historian, to determine his contribution to the development of world-historical thought and his significance for the development of modern Ukrainian historiography. **The methodological** approaches are based on the foundations and principles of historical biography, intellectual history, anthropology, and historical psychology. Methods and techniques of historiographical analysis are used. **The scientific novelty** lies in the systematisation of M. Ferro's scientific views and ideological and worldview ideas, highlighting new conceptual approaches to the study of history that are being developed in foreign science and have not yet been properly assessed in domestic historiography. **Conclusions.** The article focuses on the figure of M. Ferro as one of the leaders of the third generation of the *Annales* school, the founder of modern "cultural history", and a researcher of the history of ideas as the basis of direct human activity.

Keywords: *Marc Ferro, Annales school, historical didactics, history of mentalities, "cultural history", history of representations, counter-history, social history, film history.*